

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

**ԵՌՅԱԿ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
ԱՆՈՒՐՅԱՆԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ**

Հասարակության երեք իրավահավասար դասերից բաղկացած լինելու հնդեվրոպական ավանդույթը այնքան խոր արմատներ էր նետել հայ իրականության մեջ, որ պայմանավորել էր անգամ հայկական բնակավայրերի հասարակական կառույցի եռակենտրոն համակարգը: Ծառ տեղերում այն իր ուրվագիծը պահպանել էր անգամ 20-րդ դարի սկիզբը: Հայկական շատ գյուղերի ավանդական կենտրոնում՝ գյուղամիջին, որպես կանոն, գտնվում էր աղբյուրը կամ ամենահարգի ծառը (հաճախ երկուսը միասին): Ինչպես աղբյուրը, այնպես էլ ծառը նախաքրիստոնեական դարերում համարվում էին խորհրդանիշ-առարկայացումները Մայր դիցուհու (կամ նրա հետնորդ աստվածության), որը պտղաբերությունն ու բերրիությունն անճնավորելով՝ հանդես էր գալիս որպես բարիքներ արտադրող դասի հովանավոր աստվածություն: Ըստ այդմ, դրանց մոտ էին տեղի ունենում բնության բարիքների և արհեստագործական արտադրանքի փոխանակում-վաճառքի գործընթացները: Գյուղամիջին էին գտնվում նաև գյուղապետի նստավայրը՝ գյուղի վարչական կենտրոնը, և եկեղեցին՝ հոգևոր կենտրոնը: Մեր դյուցազնավեպի առանձին պատումների համաձայն՝ Ծովհնարի երկվորյակ որդիները հիմնադրել էին նախ Սասուն բնակավայրը՝ բարիքներ արտադրողների կենտրոնը, ապա Սասնա բերդը՝ զինվորական դասի կենտրոնը, ի վերջո՝ եկեղեցին կամ վանքը՝ հոգևոր դասի կենտրոնը:

Ըստ ամենայնի, այս դեպքում մենք գործ ունենք եռյակ բնակավայրերի (իրենց տնտեսական, հոգևոր ու ռազմական բնույթներով) համակարգի հետ: Նույնը կարելի է ասել նաև Արարատյան դաշտի (ուրարտական արձանագրությունների «Aza երկրի») երեք տարաբնույթ կենտրոնների՝ Էրեբունիի, Արգիշտիխիսիի և Թեյշեբախի մասին: Այս բնակավայրերի նախորդները ևս ունենալու էին ռազմական, պաշտամունքային և տնտեսական ընդգծված ֆունկցիաներ: Էրեբունի-Երևանը իրագործելու էր առավելապես ռազմական, Արգիշտիխիսի-Արմավիրը՝ պաշտամունքային, իսկ Թեյշեբախին (Կուառլինի դաշտով)՝ տնտեսական ֆունկցիաներ: Ուրեմն, Էրեբունին կենտրոնատեղի է եղել «Aza երկրի զինվորական դասի, Արգիշտիխիսիի՝ քրմական դասի, իսկ Թեյշեբախին՝ բարիքներ արտադրողների դասի համար:»¹ Բնակավայրերի եռյակ համակարգի ականատեսներն ենք նաև հետագա Արշարունիքում: Այստեղ Երվանդ Վերջին (մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջեր) թագավորին է վերագրվել Արաքսի և Ախուրյանի գետախառնի շրջանի երեք բնակավայրերի կառուցումը: Դրանք էին թագավորանիստ Երվանդաշատը՝ զինվորական դասի կենտրոնատեղին, քրմապետի նստոց Բագարանը՝ քրմական դասի կենտրոնատեղին, և արքայական դաստակերտ Երվանդակերտը՝ արտադրողների դասի կենտրոնատեղին: Առաջին երկուսի բնույթի վերաբերյալ ուղղակի վկայություններ կան պահպանված Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, իսկ երրորդի բնույթը կռահվում է պատմահոր արած շքեղ նկարագրությունից: Ահա դրանք.

Արմավիր մայրաքաղաքում ջրի պակասություն է զգացվում. «Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա եւ ամրագունի ևս տեղոյ ելեալ ի խնդիր՝ փոխտ գարքունիսն յարեւմուտս կոյս, ի քարեկտուր մի բլուր, գորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն

¹ Ս. Պ Ե Տ Ր Ո Ս Յ Ա Ն, *Երեք դասերը և եռյակ բնակավայրերը հին Հայաստանում*, «ՀՀ քաղաքաշինության նախարարության հայ ճարտարապետության ազգային թանգարան, Տարեգիրք 1994», Եր., 1995, էջ 14-16, *Նույնի, Երեք դասերը և Ազա երկրի քաղաքների եռյակը, Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտի հանրապետական գիտական նստաշրջանի (29-30 հոկտեմբերի 1998թ.) զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1999, էջ 16-17:*

հոսի գետ: Պարսպէ գրուրն, եւ... զմիջմաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, եւ դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, եւ ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչեւ ցրտունն. եւ ի նմա որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մեջ աստիճանացն, որպէս զի ըմբռնեցի՝ եթէ որ գաղտ ելանելով դատել կամիցի զարքայն»:²

«Բայց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր եւ փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմարայ, ուրոյն ի կոռցն... այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, եւ անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա զբագնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. եւ փոխեաց անդր զամենայն զկուսն որ յԱրմարի: Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուազ քրմապետ կացուցանէր»:³

«Քաղցր է ինձ ասել եւ յաղագս զեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ զեղեցիկ եւ չքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ եւ պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիր: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց եւ հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբագնութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեանանց խիտ եւ զեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնածեալ՝ արդարեւ զեղաւոր կուսից յօնից դարսանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան զեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարսանդօք ափանցն՝ զերկթերթիսն նշանակել շրթունս: Եւ այսպիսի զեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն զոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. եւ արդարեւ բերրի եւ թագաւորական դաստակերտն»:⁴

«Տնկել եւ մայրի մեծ ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն, եւ որմովք ամրացուցանէ, արգելով ի ներքս այծեմունս երագունս, եւ զեղանց եւ զեղջերուաց ազգ, եւ ցիւս եւ վարագս. որք ի բագնութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն Վննդոց»:⁵

Բերված առաջին երկու վկայություններից ուղղակի բխում է, որ Երվանդաշատ քաղաքը կառուցվել է որպէս զինվորների դասապետ արքայի նստոց, իսկ Բագարանը՝ որպէս քրմապետի՝ քրմերի դասապետի, նստոց: Վերջին երկու վկայություններից կարելի է կռահել, որ Երվանդակերտ դաստակերտը և Վննդոց անտառը ձևավորված են եղել Մայր դիցուհուն: Իսկ նա հովանավորն էր արտադրողների (հողագործների և անասնապահների) դասի, ուրեմն նաև՝ նրանց դասապետ արքունի տնտեսի (հետագա հագարապետի նախորդի):

Երվանդակերտի Մայր դիցուհուն ձևավորված բնակավայր լինելու մասին է խոսում նրա մյուս անունը՝ *Մարմէտ*-ը: Որ Երվանդակերտը (ոչ թե Երվանդաշատը) նաև *Մարմէտ* է կոչվել, բխում է Մովսես Խորենացու վկայությունների համադրումից: Երվանդակերտի կառուցման նկարագրությունը պատմահայրը, ինչպէս տեսանք, սկսում էր հետևյալ նախադասությամբ. «Քաղցր է ինձ ասել եւ յաղագս զեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ զեղեցիկ եւ չքնաղ յօրինուածովք»: Հաջորդ շարադրանքում նա Երվանդակերտը ուղղակի «Երվանդի դաստակերտ» է կոչում, երբ Երվանդաշատը կոչում է «Երվանդի քաղաք»: Ըստ Խորենացու՝ Երվանդին պարտության մատնած Արտաշեսը «ինքն չուեաց ի քաղաքն Երուանդայ (այսինքն՝ Երվանդաշատ) յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ (այսինքն՝ Երվանդակերտ), եւ միաբան գոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն... Յայս ի տոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ»:⁶ Պատմահայրը բերում է նաև բնակավայրի վերանվանումի պատճառը. «յիշեցուցանելով զթշնամանսն, զոր յղէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից եւ առ Սմբատ, Մար զնա (այսինքն՝ Արտաշեսին) կոչելով»:⁷ Անշուշտ գործ ունենք ոչ թե *մար*

² Մովսէսի Խորենացոյ պատմութիւն Հայոց, Զննական բնագիրը Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Եր., 1981, Բ, 18:

³ Մ. Խ ո ռ Ե ն ա գ ի, Բ, խ:

⁴ Նույն տեղում, Բ, խբ:

⁵ Նույն տեղում, Բ, խա:

⁶ Նույն տեղում, Բ, խգ:

⁷ Մ. Խ ո ռ Ե ն ա գ ի, Բ, խ:

ցեղանունով, այլ *մայր* (հոգնակին՝ մայր) բառով կազմված բառաբարդի հետ. *Մարմէտ* (<*Մար-մէտ: Այս տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը նույնն է, ինչ *Արտամէտ* (<*Արտա-մէտ) տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը: Նրանց հիմքում *մէտ «շեն» իմաստով չպահպանված բառն է՝ ծագած հ.-ե. *mei -«ամրացնել» արմատից –մ- ածականով: Թրակերեն «գյուղ, շեն» նշանակող midne բառը բխեցվում է կամ հնդեվրոպական հիշյալ արմատից, կամ հ.-ե. *meit(h) - «բնակատեղի» նախածնից:⁸ Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս դեպքում մեր բառն ազգակիցն է համարվելու թրակերեն բառի և ըստ այդմ *Մարմէտ*-նշանակելու է «մայրաշեն», «մայրավան»:

Համալիր շինությունների նման մի եռյակ էին նախապես ներկայացնելու հին Շիրակի կենտրոնում Ախուրյան - Արփաչայի և Ախուրյան – Կարսաչայի գետախառնի շրջանում գտնված Շիրակավանը, Երազգավորսը և Տիգնիսը: Սրանցից առաջին երկուսը այնքան մոտ են գտնվել միմյանց, որ հասուն միջնադարում դարձել էին մի բնակավայր՝ *Շիրակաւան* և *Երազգաւորս* կրկնակի անուններով: 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին *Շիրակաւանը* նույնիսկ Երազգավորսի նոր անունն էր համարում, չնայած այն վկայված է դեռևս 7-րդ դարի պատմիչ Սեբեոսի երկում: Դրանք նախապես երկու տարբեր բնակավայրեր լինելով, անգամ IX դարի վերջին այդպիսիք են ընկալվել: Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու վկայությամբ, Սմբատ արքայորդին իր հոր՝ Աշոտ I թագավորի (885-890թթ.), մահվան լուրն առնելով, շտապում է Երազգավորսից հասնել Շիրակավան: Նա գրում է. «Իսկ զկնի այտրիկ չուէ գայ հասանէ ըստ համբաւոյն հասելոյ՝ Սմբատ որդի արքային ի սեպհական կալումս Երազգաւորից Շիրակական բազում վշտահար հեծութեամբ»:⁹ Հին Շիրակավանի՝ արտադրողների դասի կենտրոնատեղին լինելու մասին են խոսում ինչպես նրա անվան ստուգաբանությունը,¹⁰ այնպես էլ հետևյալ հանգամանքները: Այս բնակավայրը տեղադրված էր հարթավայրում: Ջրառատ էր, շրջապատված սևահողային արգավանդ դաշտերով: Այն հայաբնակ էր և առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ուներ 1220 բնակիչ, որոնք զբաղվում էին հիմնականում հացահատիկի մշակությամբ և մասամբ անասնապահությամբ:¹¹ Հետագայում *Բաշ–Շորագյալ* կոչված այս բնակավայրից հյուսիս գտնվում էին Բանձրեղ սարահարթի քարանձավները: «Շորագյալցիների ասելով, այս քարայրները եղել են շատակեր Շարայի ամբարները, որը ապրել է Ղարսա - չայի և Արփա - չայի միջև ընկած բարեբեր հարթության վրա»:¹²

Երազգավորս բնակավայրի քրմանիստ լինելու իրողությունը հաստատվում է նախ և առաջ նրա անվան ստուգաբանությամբ: Ս.Երեմյանի կարծիքով, այս տեղանվան մեջ առկա է Երվանդունիների տոհմական անուններից մեկը՝ *Երուագը*:¹³ Իսկ այդ անունն, ըստ Խորենացու, կրում էր Երվանդ Վերջինի երկվորյակ եղբայր՝ քրմապետ Երվազը: Երազգավորսի միջնադարյան կառույցներից ամենահայտնին Սուրբ Փրկիչ (Ամենափրկիչ) եկեղեցին էր՝ կառուցված Բագրատունի Սմբատ I (890-914թթ.) թագավորի կողմից: Հենց այստեղ էլ Գևորգ կաթողիկոսի ձեռամբ նա օծվել էր Հայոց թագավոր: Բնականաբար, եկեղեցին կառուցված էր լինելու հիշյալ տարածքի այն մասում, որն հնուց ի վեր համարվել է նրա հոգևոր – մշակութային կյանքի կենտրոնը:

Երազգաւորս տեղանվան առաջին բաղադրիչը իրենից ներկայացնում է *Երուագ* անվան հապավված ձևը (Երագ-<Երուագ), իսկ նրա երկրորդ բաղադրիչը՝ *-գաւոր*-ը, լինելու է *գահուր II գահաւոր* բառը՝ առաջացած միջնաձայն *հ-ի* (*հա-ի*) անկումով (տեղանվան երրորդ բաղադրիչը հոգնակիակերտ *ս-ն* է՝ *ք-ի* համարժեքը): *Գահաւոր II գահաւոր* բառն առաջինն օգտագործել է Մովսես Խորենացին: Աբեղյան տոհմի հիմնադիր Աբելին տրված պաշտոնը նա բնութագրում է «սպասարար եւ գահաւոր» բառե-

⁸ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն , Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 61 և ծան. 45:

⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ պատմութիւն Հայոց, Յառաջաբան պատմութեան, Եր., 1996, էջ 146:

¹⁰ Մ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն , «Շիրակայ ամբարքի» շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1982, թիվ 8, էջ 75-76:

¹¹ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն , Մո. Մ ե լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն , Հ. Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն , Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Եր., 1988, էջ 210:

¹² Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն , Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 39:

¹³ Ս. Ե ր ե մ յ ա ն , Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 74:

րով»:¹⁴ Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակները *գահատր*-ը հասկանում են «պաշտոնեայ արքունի գահի»,¹⁵ Հ. Աճառյանը բացատրում է «արքունի մի պաշտոնյա» (<պահ. *gahvar // gahvar «մի բարձր աստիճան»),¹⁶ իսկ Ստ. Մալխասյանցը՝ «գահ ունեցող, անձանոթ մի պաշտոնի անուն»:¹⁷ Մրանից «գահ ունեցող» բացատրությունը ճիշտ համարել չի կարելի, որովհետև գահ ունեին ոչ միայն Արեղյան նախարարական տոհմի նահապետները, այլև մյուս նախարարական տոհմերինը, ինչպես նաև բարձր-աստիճան հոգևորականները: Այս դեպքում խոսքն արքայական գահին առնչվող ինչ-որ սպասարկու ծառայության մասին է, ինչը ցույց է տալիս նաև նախորդ *սպասարար* բառը (նշանակում է «սպասահարկու, պաշտոնեայ, կամակատար»):¹⁸

Երազգատր-ի ստուգաբանության առթիվ ի նկատի է առնվելու մնան մի իմաստի անկայությունը: Հայտնի է, որ քրմապետական տիրույթներում ապրում և աշխատում էին երկու կարգի մարդիկ՝ քրմերը և տաճարների ազատ սպասավորները մի կողմից, անազատ ծառաները՝ մյուս կողմից:¹⁹ Երազգավորում բնակված «Երվազի գահավորները» չէին կարող լինել ոչ «գահ ունեցողներ», ոչ էլ անազատ ծառաներ: Նրանք կարող էին լինել միայն քրմապետի սրբազան գահի ինչ-ինչ սպասարկումներն իրականացնող պաշտոնյաներ, գուցե թե առանձին կարգավիճակ ունեցող քրմեր: Մրանք խոսում են հին Երազգավորսի՝ քրմական դասի կենտրոնատեղին լինելու մասին:

Հասուն միջնադարի Ըրակավան - Երազգավորսն ուներ իր պաշտպանությունն ապահովող ամրությունների համալիր: Այն բաղկացած էր սեփական պարսպապատ բերդից, բնակավայրին արևելքից հարող Ախուրյանի վտակ Ղարախան գետակի ձախ ավի ամրություններից (ավերակները կան), ինչպես նաև բնակավայրից 3կմ հեռավորության վրա, Ախուրյանի աջ ափին գտնվող Տիգնիս ամրոցից: Միջնադարյան անառիկ ամրոցներից մեկը՝ Տիգնիսը, այժմ էր ընկնում պատերի արտակարգ բարձրությամբ: «Քառանկյունի պարագծով ու սրբատաշ քարերով կառուցված կրկնակի պարիսպներն անկյուններում և կենտրոնական մասում ունեն հզոր բուրգեր: Ամրոցի ներսում, ուղղանկյուն բակի շուրջը, երկու հարկ դասավորությամբ տեղավորված էին *կայազորին* (ընդգծ. Ս. Պետրոսյանի) սպասարկող շինությունները»:²⁰

Տիգնիսի ռազմական բնույթով, այստեղ մշտական կայազորի անկայությամբ էլ պայմանավորված է նրա անվան «զինվորական» ստուգաբանությունը: Մեր կարծիքով՝ *Տիգնիս* < *Տիգունիս < *տեգ-ունի-ս: Այս դեպքում տեղանվան երրորդ բաղադրիչը հայցական հոլովի հոգնակի թվի ս ցուցիչն է՝ համարժեքը ուղղական հոլովի հոգնակի թվի ք ցուցիչի, երկրորդ բաղադրիչը - ունի վերջածանցն է (հմմտ. *տեր - ունի, արք - ունի, տիկն - ունի* < *տիկին - ունի), իսկ առաջին բաղադրիչը՝ *տեգ* բառն է: *Տեգ* նշանակում է «արդն, գեղարդն, միզակ, գայիսուն»:²¹ Սա ծագումով իրանական բառ է, բայց շատ վաղուց կիրառում գտած նաև հայերենում:²² Նրանից ածանցյալ *տիգատր* բառը նշանակում է «ունօղ՝ կրող գտեգ, որպես եւ գտիմ, միզակատր»:²³ Այս նույն իմաստն էր պարունակելու նաև չավանդված *տիգունի (հոգն. *տիգունիք // *տիգունիս) բառը, որով և նշվելու էին Տիգնիսի ամրոցին իրենց անվանումը տված (Տիգնիս < *Տիգունիս) տեղական կայազորի մարտիկները:²⁴ Տիգնիսի ռազմական բնույթը և անվան ստուգաբանությունը խոսում են նրա՝ զինվորական դասի կենտրոնատեղին լինելու մասին:

¹⁴ Մ. Խոսրոսյան, Բ, Է:

¹⁵ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ., Ա, Եր., 1979, էջ 523:

¹⁶ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Եր., 1971, էջ 502:

¹⁷ Ստ. Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, Եր., 1944, էջ 406:

¹⁸ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Եր., 1981, էջ 737:

¹⁹ Մ. Կրկյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Եր., 1970, էջ 141, 179:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՄՀ Գ-Ա հրատ., հ. III, Եր., 1976, էջ 378:

²¹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, էջ 871:

²² Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. IV, Եր., 1979, էջ 400:

²³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, էջ 873:

²⁴ Մ. Պետրոսյան, Գ. Պետրոսյան, Տիգնիս ամրոցի դերը համալիր շինությունների եռյակում, ՇՊՄԺ հանրապետական չորրորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնարկում, Գյումրի, 2000, էջ 30-32:

Ախուրյանի ավազանում բնակավայրերի երրորդ եռյակը, մեր կարծիքով, կազմել են Անին, Մաղազբերդը և Երեբունյքը: Երվանդունյաց դարաշրջանում իր գոյությունը պահպանած այս եռյակի նախորդը, ըստ երևույթին, ձևավորվել էր ավելի վաղ ժամանակներում՝ լինելով կրողը եռադասության հնդեվրոպական ավանդույթի: Անիի հին բնակավայր լինելու հանգամանքը կասկած չի հարուցում: Ն. Մառի կարծիքով այստեղ հայտնաբերված երկաթե կապերի հետքերով բազալտե զանգվածեղ և խորանարդաձև որմնաքարերը սերտ աղերս են բացահայտում տեղի և ուրարտական շինարվեստի միջև:²⁵ Ի նկատի առնելով այդպիսի քարերի առկայությունը Երվանդունյաց դարաշրջանի շինությունների որմնաշարվածքում՝ Հ. Մանանդյանը դրանք համարում է նույն այդ դարաշրջանում Անիում ծավալված շինարարական աշխատանքների վկաներ: Անիում ժամանակին գոյություն ունեցած շինություններին համաժամանակյա այլ շինությունները, ինչպես նա է գրում. «կարող են նոր լույս սփռել նաև Անիի Կամսարական կոչվող պարսպի հնագույն որմնաքար վրա: Այս վերջինը ևս, ինչպես և Արմավիրի վերահիշյալ պարսպներն ու աշտարակը, վերաբերում է, ըստ երևույթին, հայկական ճարտարապետության Երվանդյան ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ 3-րդ դարին կամ 2-րդ դարի սկզբներին մեր թվարկությունից առաջ... Բացի Երվանդաշատից, Երվանդակերտից և Արմավիրից նույն այս հնագույն ժամանակաշրջանի ամրացված կենտրոնավայրեր են եղել նաև Գառնին և Անին»:²⁶ Անիի հին շինություններին համաժամանակյա հիշյալ բնակավայրերի հին շինությունների թվագրման վերաբերյալ ժամանակին իշխած այն թյուր կարծիքը, թե դրանք վերաբերում են Արշակունյաց դարաշրջանին, Հ. Մանանդյանը մերժում է՝ դա բացատրելով նրանով, որ այդ կարծիքն առաջադրած ուսումնասիրողները գտնվել են «ավանդական հայ պատմության ազդեցության տակ և համարելով Երվանդաշատի հիմնադիր Երվանդ Վերջինին Արշակունյաց ցեղից՝ թյուրիմացաբար կարծել են, որ Երվանդյան շրջանի հայկական հնությունները վերաբերում են մեր թվարկության առաջին դարին, այսինքն՝ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին»:²⁷

Արմավիրում, Անիում և Գառնիում շինարարություն ծավալած Երվանդունի թագավորը Երվանդ Վերջինը չի եղել, որովհետև Մովսես Խորենացին սրան վերագրում է միայն Երվանդաշատի, Բազարանի և Երվանդակերտի կառուցումը: Ուրեմն, այն կարող էր լինել նրա նախորդ Երվանդը՝ Հայաստանի նախկին սատրապը և մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո նրա անկախությունը վերականգնողը: Նա (և ոչ թե Երվանդ Վերջինը) պետք է լիներ իր անունը կրած Երվանդավանը կառուցապատողը: Մովսես Խորենացու հաղորդումներից պարզվում է, որ Երվանդավանը գտնվել է Ախուրյան գետի ափին, Մարաց մարզ հովտում:²⁸ Սատրապ-թագավոր Երվանդի կառուցապատումների առարկա դարձած երեք բնակավայրերից՝ Արմավիր, Գառնի, Անի, միայն վերջինիս է այն համապատասխանում: Մեր այս կարծիքը հիմնավորում ենք նրանով, որ Խորենացին, Ախուրյանի ափին՝ Երվանդաշատից հյուսիս, տեղադրելով թե՛ Բազարանը, թե՛ Երվանդավանը, սրանցից առաջինի համար նշում է Երվանդաշատից ունեցած 40 ասպարեզ հեռավորություն, իսկ երկրորդի համար՝ 300 ասպարեզ հեռավորություն:²⁹ Այսինքն՝ Երվանդավանը 7,5 անգամ ավելի հեռու է գտնվել Երվանդաշատից, քան Բազարանը: Իսկ այս հեռավորությունը համապատասխանում է Ախուրյանի արևմտյան ափին գտնվող Անիի Երվանդաշատից ունեցած հեռավորությանը: Ուրեմն, Անին նույն Երվանդավանն է: «Ի վերայ գետոյն Ախուրեան» գտնված Երվանդ Վերջինի բանակատեղին գրավելով, հաղթանակ տարած Արտաշեսը, ըստ Խորենացու, «անուանեաց զհովիտն... Մարաց մարզ, եւ գտեղի ճակատուն՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի»:³⁰ XIII դարի մեզ հայտնի երեք արձանագարություններից մեկում է, որ հովտի անունը բերված է *Մարաց մարզ*

²⁵ H. M a p p, Ану, А., 1934, сmp. 15,49.

²⁶ Հ. Մ ա ն մ ու ղ յ ա ն, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Եր., 1946, էջ 33-34:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 23:

²⁸ Մ. Խ ո ռ ե ն ա գ ի, Բ, խզ:

²⁹ Նույնը:

³⁰ Մ. Խ ո ռ ե ն ա գ ի, Բ, խզ:

ձևով, մյուս երկուսում՝ *Մարանց մարգ* ձևով է: Ինչպես Գ.Սարգսյանն է գրում, սա «արդեն միանգամայն այլ ստուգաբանություն է պահանջում. այն է՝ «մայրերի մարգ» և ցույց է տալիս, որ մարերի հետ այս տեղանունը հազիվ թե կապ ունենա»³¹: Ըստ երևույթին, Երվանդավան // Անիի մերձակայքում գտնված Մարա(ն)ց մարգը Մայր դիցուհու պաշտամունքային արգելանցին է եղել՝ նման Երզնկայի դաշտի Անահիտ դիցուհու պաշտամունքային արգելանցին և Մարմետ-Երվանդակերտի մոտ գտնված Ծննդոց անտառին: Մրանցից առաջինի նկարագրությունից, որն անում է Պլուտարքոսը, պարզվում է, որ այնտեղ ազատության մեջ շրջել են Արտեմիս // Անահիտին ձուցված սրբազան կովերը (երինջները),³² իսկ երկրորդում, ըստ Մովսես Խորենացու, կային «այծենմունս երազունս, եւ զեղանց եւ զեղջերուաց ազգ, եւ ցիռս եւ վարազս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն»:³³

Այս տեսանկյունից ուշագրավ են նաև հետևյալ իրողությունները: Անիում ևս գոյություն է ունեցել Անահիտ դիցուհուն ձուցված հեթանոսական տաճար, որն ավանդության համաձայն կործանել էր Գրիգոր Լուսավորիչը և տեղը քրիստոնեական եկեղեցի կառուցել:³⁴ Ընդ որում, ոչ միայն Անահիտի տաճար ունենալու հանգամանքով, այլև իր անվամբ ևս Անին բացահայտում է Մայր դիցուհու պաշտամունքի հետ իր ունեցած սերտ կապը: *Անի* տեղանվան հիմքում հ.-ե. * an-// * Han- արմատն է առկա նաև հայերեն *հան*, *հանի*, *հանիկ* «տատ, մեծ մայր» բառերում:³⁵ Այս առթիվ հիշենք, որ Դարանաղի գավառի Անի բնակավայրի անունը մեր պատմահայրը հիշում է նաև *Հանի* տարբերակով³⁶: Այս ամենին կարելի է ավելացնել նաև Անիի արվարձաններից մեկի *Իզաձոր* անունը՝ *էզ-ա-ձոր պարզ ստուգաբանությամբ³⁷ (հմմտ. *իզական*, *իզաբար*): Ուրեմն, կասկած չի կարող, որ Անի // Երվանդավանը եղել է Մայր դիցուհու պաշտամունքի կենտրոններից մեկը, իսկ որպես այդպիսին, Մարա (ն) ց մարգ հովտի հետ միասին, նա համարվելու էր նաև Մայր դիցուհու հովանավորյալ բարիքներ արտադրողների դասի կենտրոնատեղի:

Ինչպես *Անի*-ն, այնպես էլ *Մարմետ*-ը լինելու էին Մայր դիցուհու պաշտամունքի այդ վայրերի ավելի հին անունները, քան *Երուանդաւան*-ն ու *Երուանդակերտ*-ը: Բնակավայրերի այս նոր պաշտոնական անունները մոռացության էին մատնվել Արտաշիսյան դարաշրջանում: Երվանդակերտի պաշտոնական անվան մոռացության պատճառը բացահայտված է Մովսես Խորենացու հետևյալ տողերում. «անուանեցաւ դաստակերտն Մարմետ, իբր ի կամաց Արտաշիսի՝ բառնալ զանուն Երուանդայ ի տեղոջէն»:³⁸ Այդ ճակատագրին էր արժանացել նաև Անիի պաշտոնական անվանումը՝ *Երուանդաւան*-ը: Այդ ճակատագրից կարողացել էր խուսափել միայն Երվանդ Վերջինի մայրաքաղաքի *Երուանդաշատ* անունը:

Բնակավայրերի Անի-Մաղազբերդ-Երերույք եռյակի երկրորդ անդամը Մաղազբերդն էր: Մաղազբերդի միջնադարյան ամրոցը գտնվում է Անիի ավերակներից մոտ 5կմ հարավ, Ախուրյանի արևմտյան ափին, անդրդալտոր կիրճի եզրի ժայռին, որը երեք կողմից շրջապատված է Ախուրյանի ջրերով: «Բնականից անառիկ լինելով հանդերձ, ամբողջ պարագծով (ներառյալ կիրճի կողմից) շրջապատված է կրկնակի պարիսպներով, որոնցից արտաքինը ավելի բարձր էր, իսկ ներքինը՝ ցածր: Բրգավոր այդ նախապարսպի և կրկնապարսպի միջև գոյություն ունեւ ջրով լցվող խրամ»:³⁹ Որ միջնադարյան այս ամրոցը ունեցել է իր նախորդը, վկայում է նրա *Մաղազբերդ* անունը: Նրա

³¹ Գ. Ս ա ռ ց ս յ ա ն, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 226:

³² *Plut. Lucull., XXIV (Плутарх, Избранные жизнеописания, т. II, М., 1987, стр. 134-135)*.

³³ *Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խա:*

³⁴ *Լ ե ո, Անի. տպավորություններ, հիշատակներ, անցածն ու մնացածը*, Եր., 1963, էջ 267:

³⁵ *Լ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, Մի հին պաշտամունքի հետքերը միջնադարյան Անիում, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գյումրի, 2001, էջ 100:*

³⁶ *Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խք, Գ, խե:*

³⁷ *Լ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 98-99:*

³⁸ *Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խզ:*

³⁹ *Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 377:*

նախատիպը **Մաղխազաբերդ, *Մաղխազ-բերդ* է:⁴⁰ *Մաղխազ* տերմինը հայտնի է Արշակունյաց դարաշրջանից: Մովսես Խորենացին համապատասխան գործակալության հիմնադրումը վերագրում է ավանդական Վաղարշակին,⁴¹ իսկ ավանդական «Վաղարշակը հավաքական անձ է, բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից», - գրում է Գ.Սարգսյանը:⁴² «Այլ հայ իշխողներից» մեկը, եթե ոչ նրանցից ամենանշանավորը, եղել է Օրոնտես // Երվանդ սատրապը՝ Երվանդունյաց նոր թագավորության հիմնադիրը:⁴³ Պատահական չէ, որ Մովսես Խորենացին ավանդական Վաղարշակի հակառակորդներ համարում է մակեդոնացիներին՝ և միայն նրանց:⁴⁴ Բնակամարար, դրանք լինելու էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու հետնորդ դիադոքոսները, որոնցից ոչ միայն Հայաստանի նորանկախ թագավորությունը, այլև հարևան Կասպադովկիան պաշտպանողը եղել է հենց այս Օրոնտես // Երվանդը:⁴⁵

Մաղխազ տերմինը հնության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ նրա հիմքում ընկած բառը կամ համարվում է ասորերենից՝ ասորեստանյան աքքադերենից, կատարված փոխառություն (<malxazu «տեր, իշխան, թագավոր»),⁴⁶ կամ ասորերեն (արամեերեն) բառաբարդ է՝ «հսկողություն անող, դիտող, հետևող» իմաստով: Վերջին կարծիքի հեղինակ Հ. Մելքոնյանը գրում է. «Եվ եթե դա այդպես է, ուրեմն հասկանալի կլինի, թե ինչու «թիկնապահական գործակալությունը» կոչվել է «մաղխազություն»:⁴⁷ Անկախ այն բանից, թե այս երկու կարծիքներից որն է համապատասխանում իրականությանը, մի բան պարզ է, երկու դեպքում էլ *մաղխազ* («թագավորական թիկնապահ գնդի հրամանատար») տերմինը նախաարշակունյան և, հավանաբար, նաև նախահելլենիստական ծագում ունի: Եթե միշտ են մեր արած դիտողություններն ու դատողությունները, ապա պետք է ընդունել, որ *մաղխազ* տերմինն իր հիմքում ունեցող *Մաղխազաբերդ* տեղանունը վկայությունն է այն կրած տարածքում հին բերդի, իսկ նրանում թագավորական թիկնապահ գնդի և նրա հրամանատարի առկայության: Ըստ երևույթին, թիկնապահ գունդը պատկանել է այն նույն Օրոնտես// Երվանդին, որը դիադոքոսների պայքարի ժամանակ անվտանգության նկատառումներով տեղափոխվել էր Այրարատ, կառուցապատել էր և մայրաքաղաք դարձրել Արմավիրը՝ զուգընթացաբար կառուցապատելով Անի // Երվանդավանը և ամրացնելով թագավորական ապաստարան Մաղխազբերդը: Այս դեպքում կասկած լինել չի կարող, որ Անի-Մաղազբերդ-Երեբունյք եռյակի երկրորդ անդամը՝ Մաղազբերդը, եղել է զինվոր-արքայի նստավայրերից և զինվորական դասի կենտրոնատեղիներից մեկը:

Բնակավայրերի այս նույն եռյակի երրորդ անդամը լինելու էր Ախուրյանի արևելյան ափին՝ Անիպենզա ավանի մոտ գտնված Երեբունյքը (Երեբունյք, Երեբունաց գիւղ): Վաղմիջնադարյան այս գյուղն հայտնի էր IV դարի բասիլիկ տաճարով, որը գտնվում է Գյումրի-Երևան երկաթուղու Անի կայարանից մոտ 2 կմ հարավ- արևմուտք: Պետք է ենթադրել, որ IV դարում Երեբունյքի տաճարի նման մեծ ու հոյակապ քրիստոնեական տաճար ունեցած հետագա գյուղը նախորդ դարերում ավելի մեծ բնակավայր էր լինելու և ունենալու էր համապատասխան հեթանոսական սրբավայր: Այս տեսանկյունից ուշադրություն են գրավում Գառնիի հոյակապ հեթանոսական տաճարը և գյուղի մոտակայքում գտնվող հինավուրց գյուղատեղիի *Երեբունք* անունը:⁴⁸ Դրանք նույնպիսի փոխադարձ կապի մեջ էին լինելու միմյանց հետ, ինչպիսի կապի մեջ էին լինելու *Երեբունյք* անունը և Երեբունյքի քրիստոնեական տաճարի նախորդ հեթանոսական սրբա-

⁴⁰ Ս.Երեմյան, «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298-385թթ.)» քարտեզը, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Եր., 1979:

⁴¹ Մ. Խոսրով, Բ, է:

⁴² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 674:

⁴³ Ըստ Լ. Պետրոսյանի բանավոր հաղորդման:

⁴⁴ Մ. Խոսրով, Բ, դ-է:

⁴⁵ *Diodori Bibl. Hist.*, XXXI, 19, 4-5 (Հ.Մանանդյան, Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Եր., 1944, էջ 96-97):

⁴⁶ Н. А г о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 400.

⁴⁷ Հ. Մելքոնյան, Աղիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Եր., 1980, էջ 137:

⁴⁸ Ա. Ասլյանյան, Հ. Գրգեարյան, Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Եր., 1981, էջ 69:

վայրը: *Երեր-ոյք* և *Երեր-ոնք* տեղանունների վերջին բաղադրիչները համարժեք են, որովհետև հոգնակի-հավաքականի իմաստ ունեն և նշում են մարդկանց ինչ-ինչ խմբեր: Սրանց **երեր-* հիմքը, մեր կարծիքով, բաղկացած է **երի-*արմատից և *-ար* վերջածանցից: Վերջինս առկա է հայերենի *արդար, կերպար, մղար* և այլ բառերում և հնդեվրոպական ծագումով վերջածանց է:⁴⁹ Ուրեմն, մնում է պարզել **երի-ար-ոյք* (>*Երեր-ոյք* հմմտ. *Կաղանկատ-ոյք*) տեղանվան առաջին բաղադրիչի ծագումն ու իմաստը:

Տեղանվան *երի-* բաղադրիչը, մեր կարծիքով, ծագում է հ.-ե. **rē-/*rei* - «գոչել, մոնչալ» արմատից, որի **rū-* տարբերակից է սերում մեր *ռոնալ* բառը. **rū-ո->* հայ. **որուն*, որից՝ **որունալ>*որնալ>ռոնալ*:⁵⁰ Արմատի այլևայլ տարբերակներն են առկա ազգակից լեզուների հետևյալ բառերի հիմքում. հին. հնդ. *rāuti*, *ruvati* «ռոնալ, մոնչալ, աղաղակել», հուն. *ῥοῦμα* «ռոնալ, մոնչալ, ցավից կամ ուրախությունից աղաղակել», ռուս. *рвать* «հնչել», անգլ.-սաքս. *arian* «հնչյուն», *rēon* «ողբ», մրգ. *rienen* «ողբալ, զանգատվել», լատին. *ravus* «խռպոտ», *rūmor* «համբավ, հռչակ»:⁵¹ Այսիմաստ արմատի քրմերի գործունեության ոլորտին առնչվող տերմինի վերածվելու տեսանկյունից հմմտ. հնդեվրոպական միևնույն արմատներից ծագած ռուսերեն *орать* «գոռալ, բղավել, աղաղակել» և լատիներեն *ōrāre* «խոսել, խնդրել, աստվածներին աղոթել», կամ լատիներեն *mugio* «բառաչել» և խեթերեն *mugai* «աղոթել», *mugayar* «աղոթք», կամ հայերեն *գոգել* «ասել»>*գոգելով* «գոչելով» և հին հնդկ. *vāghāt* «աղոթավոր, ուխտավոր, զոհարար» բառերը:⁵² Հայերեն *ռոնալ* բառի հնդեվրոպական ազգակիցներից են նաև հրգ. *rūnen* «փախալ», գոթ.*rūna*, անգլ.-սաքս., հին իռլ. *rūn* «զաղոտիք» բառերը, որոնք ավել են քրմերի մտավոր գործունեության ոլորտին առնչվող և «ռոնական նշանագրեր» նշանակող նույնահունչ տերմինը:⁵³ Այսպիսով, բացառված չէ, որ **երեր <*երի-ար* տերմինով հնագույն Շիրակի բնակիչները նշել են քրմերի ինչ-որ խավի, որոնց անունով է բնակավայրը կոչվել է *Երերոյք*: Սա լինելու էր Շիրակի տվյալ շրջանի քրմական դասի կենտրոնատեղին՝ եռյակ կազմելով բարիքներ արտադրողների դասի կենտրոնատեղի Անիի և զինվորական դասի կենտրոնատեղի Մաղազբերդի հետ: Ուշագրավ է այն հանգամանքը ևս, որ եթե Անին և Մաղազբերդը գտնվում էին Ախուրյանի արևմտյան ափին, ապա Երերոյքը գտնվում էր նրա *արևելյան* ափին՝ Անիից և Մաղազբերդից նույն հեռավորության վրա: Իսկ արևելյան ափ // արևելք // արևածագի վայր // աղոթքան:

Նույն **rē-/*rei-* արմատից, բայց հ.-ե. **men* վերջածանցով է կազմված ուրարտական *Erimena* անունը, որը *Erimenahi* ձևով, որպես հայրանուն կամ տոհմանուն կրում էր Ռուսա III թագավորը (մ.թ.ա. 625-610թթ.):⁵⁴ «Այս անունը հնդեվրոպականում կազմում էր գերագանցապես գործողության անուններ՝ հազվադեպ, նաև գործողության առարկայի և արդյունքի նշումով. հանդիպում են նաև գործողության անձի անուններ», - գրում է Գ. Ջահուկյանը:⁵⁵ *Erimena* անվան տարբերակներն են ներկայացնելու միջմաղարյան հայկական *Երեմեն* և *Երեմինայ* անձնանունները, որոնք հնչյունական տեսքով մոտ լինելով հրեական ծագում ունեցող *Երեմիա* անվանը, բխեցվել են վերջինիցս:⁵⁶ Բայց այս դեպքում անբացատրելի է մնում «ավելորդ» *և-*ի առկայություն նախորդ անձնանուններում: Պիտի ենթադրել, որ ընդհակառակը այդ անձնանունների գոյությամբ և ազդեցությամբ է պայմանավորված հրեական անվան ստացած հայկական տեսքը. եբրայերեն *Irāmāyā* (hu) > հուն. *Ιεζεμίας* > հայ. *Երեմիա*: *Erimena* // *Երեմեն* // *Երեմին -այ* < հ.-ե. **rei-men-/*rē-men*, որն ավելի հավանական է (իսկ *Երեմին-*

⁴⁹ Գ. Ջահուկյան, *հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*, Եր., 1987, էջ 234-235, *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. II, Եր., 1975, էջ 90:

⁵⁰ Հ. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. III, Եր., 1977, էջ 565:

⁵¹ Նույնը:

⁵² Т. Г а м к р е л и г з е, В. И в а н о в, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. II, Тбилиси, 1984, стр. 803, Հ. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, Եր., 1971, էջ 570:

⁵³ Նույն տեղում, հ. III, էջ 565:

⁵⁴ Ըստ Հ. Կարազոյրյանի, Ռուսա III-ը զանակալ է մ.թ.ա. 620-610թթ. միջև [Յ. Կարազոյրյան, *Մեթազոյր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում)*, Եր., 1998, էջ 68]:

⁵⁵ Գ. Ջահուկյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 239:

⁵⁶ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. II, Եր., 1944, էջ 136:

այ հմնտ. *արք-այ, մոր-այ, յոր-այ* և այլ)։⁵⁷ Բացառված չէ, որ թագավոր դարձած Ռուսա III-ը եղել է քրմական վերնախավի ներկայացուցիչ կամ, մույնիսկ քրմապետի որդի։

Հիշյալ բնակավայրերի դասային եռյակներ կազմելու տեսանկյունից պակաս ուշագրավ չէ այն հանգամանքը, որ պատմական Շիրակի հին նախարարական տոհմերը և երեքն էին՝ գահերեց Կամսարականը, Դիմաքսյանը (Շիրակյա Դիմաքսեան) և Սահառունին։ Մրանք ևս ժամանակին դասային եռյակ են կազմել։⁵⁸ Պատմական և նախապատմական Շիրակի տարածքում դասային եռյակ կազմած բնակավայրերի գոյության հետ միասին այս հանգամանքը հնարավոր է դարձնում Շիրակի ուրարտական դարաշրջանի Eriahi անվան քննարկումը՝ մույն եռադասության տեսանկյունից։ Հայտնի, որ Eriahi կոչվել է ոչ միայն երկիրը, այլև նրա բնակչությունը,⁵⁹ ընդ որում, նախանական համարվում է սրանցից երկրորդի անվանումը։⁶⁰ Անվան հիմքում հնդեվրոպական ծագումով հայերեն **երի* «երեք» արմատն է։ *Երեք* բառը ածանցման մեջ է մտնում նաև **երի-* տեսքով. հմնտ. *երիցս, երիր, երրորդ* (<*երիր-որդ) և այլն։⁶¹ Eriahi // *Երիախես* անվան *-ahi* // *-ախես* բաղադրիչի վերաբերյալ Հ.Կարազոյանը գրում է, որ դրա «բառավերջի «Ե» հնչյունը եղել է կիսաձայն «Ը» կամ, թերևս, չի էլ ընթերցվել»։⁶² Այս դեպքում Eriahi // **Երիախս(ը)* անվան երկրորդ բաղադրիչը մույնամուտ է Հայկական լեռնաշխարհի այնպիսի տեղանունների *-ախս* բաղադրիչների հետ, ինչպիսիք են *Արցախս-ը, Կարծախս-ը, Կամախս-ը, Քաշախս-ը* և այլն,⁶³ իսկ անունն ամբողջությամբ ստուգաբանվում է որպես «երեք դասերի (երկիր)» կամ «երեք դասերով (ցեղ)»։

Այսպիսով, Ախուրյանի ավազանի հիշյալ բնակավայրերի մասին մեր պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները, դրանց անունների ստուգաբանությունների հետ միասին, ամբողջական պատկերացում են տալիս առ այն, որ Ախուրյանի ավազանի հնագույն բնակչությունը հնդեվրոպական հասարակության եռադասյա կառուցվածքից եկող ավանդույթի համաձայն էր կառուցել (կամ եղածներն այդ ավանդույթին հարմարեցրել) դասային եռյակների տեսքով հանդես եկած այնպիսի բնակավայրեր, ինչպիսիք էին միջնադարյան Շիրակական, Երազգավորս, Տիգնիս և Անի, Երեբունյք, Մաղազբերդ բնակավայրերի նախորդները։ Այդ հնագույն բնակավայրերից առաջինները հանդիսացել են բարիքներ արտադրողների դասի, երկրորդները՝ քրմական դասի, իսկ երրորդները՝ զինվորական դասի կենտրոնատեղիներ։ Եռադասության հնդեվրոպական ավանդույթի հետևությանը է Երվանդ Վերջին թագավորը մ.թ.ա. III դարի վերջին Ախուրյանի և Արաքսի գետախառնի շրջանում կառուցել բնակավայրերի մի եռյակ և՛ արտադրողների դասի կենտրոնատեղի Երվանդակերտ դաստակերտը, քրմական դասի կենտրոնատեղի «քաղաք կոռց» Բագարանը և երկրի նոր մայրաքաղաքը՝ զինվորական դասի կենտրոնատեղի Երվանդաշատը։

СИСТЕМА ПОСЕЛЕНИЙ— ТРОИЦ В БАССЕЙНЕ РЕКИ АХУРЯН

Резюме

С. Петросян

Трехсословность индоевропейского общества гала основу галеким предкам армян в бассейне реки Ахурян основать такие поселения—троицы, какими являлись предшественники средневековых поселений Ширакаван, Еразговорс, Тигнис и Ани, Ереруйк, Магазберг.

⁵⁷ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, էջ 88-89:

⁵⁸ Ս. Պ ե տ ը ն յ ա ն, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 47-49:

⁵⁹ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 258.

⁶⁰ И. М е щ а н и н о в, Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Л., 1978, стр. 365.

⁶¹ Հ. Ա ճ ա ը յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Եր., 1973, էջ 49-50:

⁶² Յ. Կ ա ղ ա զ ե ղ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 240:

⁶³ Гр. К а п а н ц я н, Историко—лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 435—436.

Из них предшественники Ширакавана и Ани были центрами сословия производителей, Еразгаворс и Ереруйк—жрецов, а Тигнис и Магазберг—воинов. Исходя из этой традиции царь Ерванд Последний (конец III в. до н.э.) в районе слияния рек Ахурян и Аракс построил три поселения: центр сословия производителей—гастакерт Ервандакерт, центр сословия жрецов — “город идолов” Багаран, новая столица Армении и центр сословия воинов—город Ервандашат. Значит и в Ервандидскую эпоху социальная структура общества древних армян обнаруживает тесное соотношение с социальным делением общества их далеких индоевропейских предков.